

Propaganda of *De Waarheid*?

Het gebruik van propaganda in de *De Waarheid* tijdens de Tweede Wereldoorlog in verhouding tot andere verzetskranten

Job Nijssen
s4102053
Bachelorscriptie
Dr. J.G.M.M. Rosendaal
Inleverdatum: 15-06-2015
Aantal woorden: 8798

De titelpagina toont het voorblad van *De Waarheid* op 5 mei 1945

"Truth," it has been said, "is the first casualty of war."
- Philip Snowden

Job Nijssen
Bachelorscriptie
Dr. J.G.M.M. Rosendaal

Inhoudsopgave

Inleiding	4
De ondergrondse pers	10
Het begin van de oorlog	15
De Februaristaking	18
De slag om Stalingrad	21
D-day	25
Conclusie	29
Bibliografie	31
Kranten	32

Inleiding

Een van de meest memorabele scènes uit de film *Inglourious Basterds* (Quentin Tarantino; Universal Pictures; 2009) vindt aan het begin plaats. Hierbij heeft de legereenheid van luitenant Aldo Raine (Brad Pitt) drie Duitse soldaten gevangen genomen en probeert hen uit te horen over de Duitse verdedigingswerken. Eén van de gevangen soldaten wordt doodgeschoten wanneer hij probeert te vluchten. De overige Duitsers worden verteld dat wanneer zij niet alle vragen beantwoorden ze over worden gelaten aan de “Bear Jew” (Eli Roth). Eén Duitse soldaat wil dit lot, alhoewel hij het vreest, wel ondergaan. De “Bear Jew” wordt geroepen en komt na enige tijd uit een bunker gelopen, waaruit al dreigende geluiden kwamen. De “Bear Jew” vraagt de soldaat nog een laatste maal de vragen te beantwoorden, maar deze weigert. Hierop wordt de soldaat op brute wijze met een honkbalknuppel omgebracht. De volgende soldaat beantwoordt vervolgens braaf alle vragen die luitenant Raine hem stelt. De soldaat krijgt een swastika in zijn voorhoofd gekerfd waarna hij wordt vrijgelaten. Even later zien we deze soldaat terug wanneer hij op audiëntie is bij Hitler. Hij draagt hem op niets aan zijn collega’s over de “Bear Jew” en hoe hij de swastika heeft gekregen te vertellen, omdat dit het moreel zou kunnen verslappen.

Dit is, alhoewel het fictief is, een goed voorbeeld van mythevorming in de oorlog. Vanuit deze gedachte is deze korte studie op gang gekomen. Mythevorming is echter moeilijk te onderzoeken, aangezien mythes vaak vooral in gesproken vorm voorkomen. Aangezien het einde van WO II zo’n zeventig jaar geleden plaatsvond, zijn veel mythes die ontstaan zijn in deze oorlog reeds meegenomen in het graf. Mythevorming is evenwel een vorm van beeldvorming – de mythe schept immers een beeld van het onderwerp van de mythe. Daarbij kan in tijden van oorlog, wanneer informatie schaars is of een hoge kans op onjuistheid heeft een geschept beeld ook een mythe gaan vormen. Beeldvorming is echter meer dan dat: het heeft raakvlakken met imago, overreding, reputatie en vele andere interessante onderwerpen, die allemaal onder een noemer kunnen worden geplaatst: mediamanipulatie. De vorm van beeldvorming en mediamanipulatie die centraal staat in dit onderzoek komt echter het meest overeen met propaganda. Deze term heeft door de Tweede Wereldoorlog en de Koude oorlog een negatieve connotatie gekregen, terwijl het niet alleen voor de kwade zaak ingezet kan worden. Volgens het gezaghebbende overzichtswerk *Propaganda & Persuasion* van Garth Jowett en Victoria O'Donnell is propaganda kort gezegd “een vorm van communicatie die een

respons wil uitlokken om zo de bedoeling(en) van de propagandist te doen vorderen.”¹ Propaganda wordt vaak gelijkgeschakeld met overreding, maar het verschil zit hem in het feit dat de laatste interactief is en wenst zowel de overreder als de overredene genoeg te doen.² Het is echter niet zo dat er consensus bestaat over de definitie van propaganda, er zijn ongeveer net zo veel definities van deze term als dat er boeken over geschreven zijn.

Veel van de literatuur over propaganda valt terug op *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes* van Jacques Ellul. Dit in 1962 verschenen werk bekijkt propaganda van zowel een sociologische als een psychologische kant. Dat Ellul tijdens de Tweede Wereldoorlog een leider was in het Franse verzet maakt dit boek interessant in dit onderzoek naar verzetsbladen uit deze oorlog. Een opvallende conclusie van Ellul is dat alle partijdige berichten propagandistisch zijn, ook al is de partijdigheid onbewust.³ Daarnaast betoogt hij dat propaganda niet opinievorming, maar opinieversterking als doel heeft. Met andere woorden: het wil degene die het al eens zijn met de propaganda in hun overtuigingen versterken.⁴

Een andere (en oudere) uitvalsbasis voor werken over propaganda is *Propaganda* (1928) van Edward Bernays. Dit werk wordt vaak aangehaald omdat het nog stamt uit een tijd dat de term propaganda nog niet besmeurd was door het misbruik ervan in de Tweede Wereldoorlog, en daardoor vrij positief ten opzichte van de term staat. Bernays geloofde namelijk dat propaganda een heilzaam effect op de samenleving zou hebben doordat het orde zou scheppen in de chaos die gecreëerd wordt door individuele vrijheid. Bernays behandelt propaganda echter alleen in termen van het individu, en kijkt niet naar invloeden van de technologie – iets dat Ellul wel doet.⁵

Een ander inzicht dat Ellul reeds in zijn *Propaganda* heeft verworven is dat onderzoek naar propaganda zich grotendeels afspeelt in de Verenigde Staten.⁶ De centrale thema's in deze onderzoeken behandelen de Amerikaanse media of de Amerikaanse politiek. Deze verschillen nogal van hun Europese tegenhangers. Dit geldt ook voor het werk dat heden ten dage als norm geldt in het onderzoek naar propaganda en de media. Dit is *Manufacturing*

¹ Garth Jowett en Victoria O'Donnell, *Propaganda & Persuasion*, (Thousand Oaks, 2012), 1.

² Jowett en O'Donnell, *Propaganda & Persuasion*, 1.

³ Ibidem, 4.

⁴ Jacques Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, (New York, 1965) vi.

⁵ Curt Olsen, 'Bernays vs. Ellul: Two views of propaganda.', *Public Relations Tactics* 12: 7 (2005) 28.

⁶ Jacques Ellul, *Propaganda*, xi.

Consent van Noam Chomsky en Edward Herman. In dit boek, dat voor het eerst werd uitgegeven in 1988, wordt betoogd dat:

“the mass media of the United States are effective and powerful ideological institutions that carry out a system-supportive propaganda function by reliance on market forces, internalized assumptions and self-censorship, and without significant overt coercion.”⁷

Kortom: de massamedia van de Verenigde Staten staan voor bepaalde ideologieën die propaganda bedrijven door mee te gaan met de markt, berekende veronderstellingen te maken en aan zelfcensuur te doen. Alhoewel dit een bijzonder interessant en controversieel onderzoeksonderwerp is, gaat het te ver om de bevindingen van Herman en Chomsky los te laten op de illegale pers in de Tweede Wereldoorlog, zeker gezien het feit dat Herman en Chomsky in dit werk veel van de propaganda toeschrijven aan winstbejag en het aantrekken van adverteerders. Hier kan tijdens WO II geen sprake van zijn geweest. Hier staat nog los van dat de auteurs zich in dit werk alleen gefocust hebben op de tweede helft van de twintigste eeuw, en dan in het bijzonder op de Vietnamoorlog.

Alhoewel de theorie van Herman en Chomsky de laatste jaren steeds een aantal keren is gekoppeld aan de Europese media en er ook legio onderzoeken zijn te vinden over het gebruik van propaganda in de Tweede Wereldoorlog, ontbreekt het eigenlijk aan studies naar het gebruik van propaganda in de clandestiene pers tijdens deze oorlog. De bundel *France at War in the Twentieth Century: Propaganda, Myth and Metaphor* (2000) vormt hier wellicht een uitzondering op, en dan zeker het ingesloten artikel *Between Propaganda and telling the Truth: The Underground French Press during the Occupation (1940-1944)*.

Dit artikel, geschreven door de Franse historicus Olivier Wieviorka, betoogt dat de Franse ondergrondse pers geregeld haar toevlucht zocht naar propaganda (in de zin van flexibel omgaan met de waarheid), aangezien dit vaak effectiever was in de mobilisering van het volk dan de waarheid. Dit geldt zeker voor de beginjaren van de oorlog, toen de nazi's nog aan de winnende hand waren.⁸ Geregeld werd er geschreven (lees: overdreven) over de vele verzetshelden die voor Frankrijk vochten, de enorme verliezen die het Duitse leger had geleden, dat Hitler zijn machtsbasis in Duitsland aan het verliezen was, of – nog “erger” – dat

⁷ Edward S. Herman en Noam Chomsky, *Manufacturing Consent*, (New York, 1988), 306.

⁸ Olivier Wieviorka, ‘Between Propaganda and Telling the Truth: The Underground French Press during the Occupation (1940-1944)’, in: Valerie Holman en Debra Kelly (red.), *France at War in the Twentieth Century: Propaganda, Myth and Metaphor* (Oxford, 2000) 111-125, alhier 112.

Hitler doodziek zou zijn.⁹ Opmerkelijker is wel dat vrijwel alle Franse ondergrondse kranten na de slag bij Stalingrad lovend waren over de Sovjet-Unie, en niet alleen het communistische *L'Humanité*. De kranten zagen de Russen als bevrijders, net zoals zij dik honderd jaar daarvoor waren geweest toen zij Napoleon versloegen. De reden hiervoor was om de aandacht weg te dragen van de verliezen die nog steeds werden geleden aan het westelijk front.¹⁰ Dat de propaganda van de Franse ondergrondse pers haar weerslag heeft gehad bleek wel uit de publieke opinie na de oorlog. Vele Fransen waren van mening dat de Russen het grootste aandeel hadden gehad in de overwinning. Daarnaast zagen de Fransen graag dat verzetsbewegingen politiek actief werden.¹¹

Met bovenstaande in het achterhoofd zal in deze studie propaganda in de Nederlandse ondergrondse pers onder de loep worden genomen. Hierbij zal de communistische verzetskrant *De Waarheid* worden afgezet tegen een aantal andere ondergrondse kranten, te weten *Het Parool*, *Trouw* en *Vrij Nederland*. Er is gekozen voor *De Waarheid* als referentiekader, aangezien we er bij deze krant vanuit kunnen gaan dat heel bewust aan propaganda werd gedaan. Dit valt af te leiden uit het feit dat de redactie van *De Waarheid* bestond uit leden van de door de nazi's verboden Communistische Partij Nederland (CPN), welke innige banden onderhield met de Communistische Internationale (Komintern).¹² De Komintern was het internationale samenwerkingsverband van communistische partijen met als doel een wereldwijd communisme, waarvoor alle dienstige middelen gebruikt mochten worden. Over *De Waarheid* en de andere ondergrondse kranten die in deze scriptie aan bod komen zal in een later stadium een uitgebreide introductie worden gegeven.

Hierbij wordt de definitie van propaganda van Jowett en O'Donnell gehanteerd zoals die al eerder in dit verslag is aangehaald. Hiervoor is gekozen omdat deze definitie erg breed is en hierdoor goed past bij het verzet. We mogen immers niet veronderstellen dat de ondergrondse pers uit winstbejag kranten maakte. Daarnaast kan er niet – zo betogen ook Jowett en O'Donnell – net als Ellul vanuit worden gegaan dat er geen sluitende definitie voor propaganda bestaat. Dit zou het immers ook onmogelijk maken om tot fatsoenlijk onderzoek te komen.

Maar kan propaganda wel gemeten worden? En hoe bestempel je iets als propaganda zonder te vervallen in subjectiviteit? In *Propaganda & Persuasion* van Jowett en O'Donnell

⁹ Wieviorka, 'Between Propaganda and Telling the Truth', 113-114.

¹⁰ Wieviorka, 'Between Propaganda and Telling the Truth', 119.

¹¹ Ibidem, 124.

¹² Hansje Galesloot, Susan Legêne en Joop Morriën, *De Waarheid in de oorlog : een bundeling van illegale nummers uit de jaren '40 - '45* (Amsterdam 1980) 5.

wordt ook op dit vraagstuk gepoogd een antwoord te geven. Allereerst betogen zij dat het doel van propaganda (dat ook naar voren komt in hun definitie) meestal ofwel ertoe dient om personen te overtuigen van een bepaald doel, ofwel tot het legitimeren van een bepaalde organisatie. Ellul noemt het eerste ook wel agitatiepropaganda, en het tweede integratiepropaganda, al is hij wel radicaler in zijn definities ervan. Maar het belangrijkste doel van propaganda is het bereiken van acceptatie van een ideologie, zo vond ook Joseph Goebbels, Hitler's minister van propaganda.¹³ Goebbels was ook van mening dat ieder middel gebruikt mag worden om iemand te overtuigen. Jowett en O'Donnell sluiten zich hierbij aan door te stellen dat propaganda alleen op basis van de uitkomst op waarde kan worden geschat. Het gaat dus niet om de hoeveelheid overtuigingsstechnieken die worden gebruikt, maar in welke mate het doel van de propagandist bereikt is.¹⁴

Deze uitgangspositie is problematisch in een onderzoek zoals dit. Er kan bijvoorbeeld niet vanuit worden gegaan dat niet-collaborerende Nederlanders anti-Duitse sentimenten koesterden omdat dit hen vanuit de ondergrondse kranten werd ingefluisterd. Het is immers waarschijnlijker dat zij deze sentimenten koesterden omdat hun land door de Duitsers werd bezet en diezelfde Duitsers hen allerlei restricties oplegden. Hierdoor moet er toch gekeken worden naar de aantallen overtuigings- en propagandatechnieken die in de ondergrondse kranten gebruikt werden. Over dit soort technieken zijn meerdere boeken verschenen, waarin wordt uitgelegd dat deze kunnen variëren van vrij simpel tot sterk doordacht.¹⁵ Toch kunnen al deze technieken onder twee noemers worden geschaard: het vergoddelijken van een bepaalde zaak óf het demoniseren van tegenstanders.¹⁶

Bovenstaande vormt het fundament van de zoektocht naar propaganda in de ondergrondse kranten en het antwoord op de volgende vraag: maakte *De Waarheid* meer gebruik van geschreven propaganda dan andere Nederlands ondergrondse kranten? Echter, om tot een goed antwoord op deze vraag te komen dient eerst antwoord te worden gegeven op een andere, wellicht nog belangrijkere vraag, namelijk: op welke manier(en) kwam geschreven propaganda naar voren in de Nederlandse ondergrondse pers?

¹³ Jowett en O'Donnell, *Propaganda & Persuasion*, 291-292.

¹⁴ *Ibidem*, 299.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld: Oliver Thomson, *Mass Persuasion in History: An Historical Analysis of the Development of Propaganda Techniques*, (Edinburgh 1977); Magedah Shabo, *Techniques of Propaganda & Persuasion*, (Clayton 2008); voor een duidelijk overzicht: Wikipedia, 'Propaganda Techniques' <http://en.wikipedia.org/wiki/Propaganda_techniques> [geraadpleegd op 15-05-2015].

¹⁶ Jowett en O'Donnell, *Propaganda & Persuasion*, 303.

Gezien de geringe omvang van dit werkstuk zal niet het hele ondergrondse krantenbestand van de vier kranten behandeld kunnen gaan worden. Hierom is gekozen om alleen te kijken naar wat geschreven is, afbeeldingen als spotprenten zullen niet van belang zijn voor dit onderzoek. Daarnaast zal alleen gekeken worden naar wat de kranten schreven over een aantal ‘grote’ gebeurtenissen in de oorlog; op deze manier zijn ze immers makkelijker te vergelijken. Er is naar gestreefd om een goede mix te krijgen tussen gebeurtenissen in binnen- en buitenland die zeker van invloed zijn geweest op wat de kranten schreven.

De eerste ‘grote’ gebeurtenis waarvoor gekozen is, is het begin van de oorlog. Het was namelijk niet zo dat van meet af aan op een agressieve en hatelijke toon werd geschreven over de Duitsers. De eerste paar maanden van de bezetting in Nederland was het voor de ondergrondse redacties vooral een kwestie van aftasten, aangezien ze nog niet wisten hoe de bezetter zou reageren.¹⁷ Daarom is ervoor gekozen om de eerste twee edities van de kranten te analyseren. De volgende ‘grote’ gebeurtenis is de Februaristaking, de enige massale demonstratie in bezet Europa tegen de jodenvervolging. Deze staking is voor een groot deel te wijden aan inspanningen van de ondergrondse pers en deze werd door de bezetter op bloedige wijze neergeslagen. Bij deze twee gebeurtenissen zal *Trouw* geen inbreng hebben, aangezien deze krant pas vanaf 1943 bestond.

De derde gebeurtenis is het verlies van de Duitsers bij Stalingrad. Al tijdens de oorlog werd dit als een omslag in de oorlog gezien, zo ook in de ondergrondse pers (en zeker in de communistische). De vierde gebeurtenis is D-day (6 juni 1944), de dag van de geallieerde landing in Normandië. Vanaf dit moment begon het idee dat de bevrijding om de hoek was te leven onder de bevolking. Daarbij is het een goede tegenhanger van de slag bij Stalingrad, in de zin van kapitalisme versus communisme. Het werkstuk zal de volgorde aanhouden zoals de gebeurtenissen hierboven zijn aangegeven, maar eerst volgt een uiteenzetting over de kranten die voor deze studie gebruikt zijn.

¹⁷ Lydia E. Winkel en Hans de Vries, *De ondergrondse pers 1940 – 1945* (Amsterdam 1989), 14-16.

De ondergrondse pers: een bron van discussie

In de Nederlandse oorlogsliteratuur zijn er twee standaardwerken die de ondergrondse pers behandelen. Dit zijn *Het woord als wapen* (1952) van Ruth Wolf en *De ondergrondse pers 1940-1945* (1954) van Lydia Winkel. Alhoewel beide werken als gedateerd kunnen worden aangemerkt zijn zij zeker niet verouderd, getuige het feit dat zij in nieuwere literatuur nog graag worden aangehaald. Uit *Het woord als wapen* komt daarnaast de opvatting voort dat *De Waarheid* samen met *Het Parool*, *Trouw* en *Vrij Nederland* als de ‘topbladen’ van de ondergrondse pers kunnen worden gezien.¹⁸ *Het vrije woord: de illegale pers in Nederland, 1940-1945* (1990) van Hans van den Heuvel en Gerard Mulder is een jonger overzichtswerk over de illegale pers, maar is daarom niet van minder waarde in het onderzoeksveld.

De inhoud van veel illegale kranten tijdens de Tweede Wereldoorlog was hetzelfde. Vaak werden artikelen bijna letterlijk overgenomen uit andere kranten, of werden de kranten in een ander gebied onder een andere naam uitgegeven. Zo verscheen *De Waarheid* op sommige plaatsen als *De Vonk* en in het Noorden als *Het Noorderlicht*. Daarnaast kwamen naamswijzigingen geregeld voor – *Het Parool* ging in haar begindagen ter perse als *Nieuwsbrief van Pieter ‘t Hoen*. Dit waren maatregelen om de bezetter op het verkeerde spoor te zetten.¹⁹ Het spreekt (mede hierdoor) voor zich dat de ideologie (en daarmee de propaganda) van alle illegale kranten tijdens de Tweede wereldoorlog op een aantal punten overeen kwam, en dan met name op het punt van de haat jegens de bezetter.

In *De ondergrondse pers 1940-1945* wordt per illegale krant kort een aantal punten besproken, zoals de inhoud, de oplage en de vorm.²⁰ Hieruit kan enigszins worden afgeleid wat de ideologie van deze kranten was en welke beeldvorming hier eventueel uit voort kwam. De verschillen in de ideologieën van deze kranten waren zeker aanwezig, niet op de laatste plaats omdat het verzet net als de vooroorlogse maatschappij verzuild was.²¹

Zo schrijft Winkel over het sociaaldemocratisch getinte *Het Parool* dat dit blad zich ook richtte tegen de politiek van voormalig minister-president Hendrik Colijn en de

¹⁸ Ruth S. Wolf, *Het woord als wapen: keur uit de Nederlandse ondergrondse pers 1940—1945* (Den Haag 1952), 7.

¹⁹ Winkel en De Vries, *De ondergrondse pers*, 19-20.

²⁰ Ibidem, 69.

²¹ Dick van Galen Last, ‘The Netherlands’, in: Bob Moore (red.), *Resistance in Western Europe* (Oxford, 2000) 189-221, alhier 211; René Vos, ‘The Dutch Press under German Occupation, 1940-1945’, in: Alastair C. Duke en Coenraad A. Tamse (red.), *Too mighty to be free: censorship and the press in Britain and the Netherlands* (Zutphen, 1988) 179- 194, alhier 179.

Nederlandsche Unie (in het vervolg aangeduid als de Unie). De Unie was een politieke beweging die de Duitse overwinning geaccepteerd had en met de bezetter onderhandelde om tot een verbond te komen.²² Aanvullend stelt Winkel over *Het Parool*:

“Men was het er over eens, dat krachtig stelling genomen moest worden tegen de Duitse bezetter, zijn aanhangers en zijn handlangers. Tegelijkertijd moest het Nederlandse volk zoveel mogelijk gestimuleerd worden tot verzet tegen alle nazimaatregelen. [...] Alles wat de Duitse belangen kon schaden en ondermijnen, zou op de voorgrond gesteld moeten worden.”²³

Vanuit deze gedachte deed *Het Parool* er alles aan om de bezetter tegen te werken. Maar ook de kritiek van deze krant op landgenoten had was niet mals. Zo was de redactie van het blad van mening dat de oorlog niet alleen het gevolg was van het Duitse nationaalsocialisme, maar ook van de zwakheid van de West-Europese democratie.²⁴ Volgens Wolf was de Unie in de ogen van *Het Parool* zo'n teken van zwakheid – er moest geen schijn van compromis met de bezetter worden hooggehouden; Nederland was in de greep van een uitermate verderfelijke systeem, en moest daaruit worden bevrijd.²⁵ In *Het Parool* werd geregeld stilgestaan bij wat er na de oorlog moest gebeuren. Van den Heuvel en Mulder stellen dat de redactie van *Het Parool* in een rationeel en pragmatisch socialisme het ideaal voor de politiek van naoorlogs Nederland zagen.²⁶ Dit lijkt niet overeen te komen met wat Winkel schrijft, aangezien zij stelt dat *Het Parool* een rol voor het koningshuis weggelegd zag na de oorlog.²⁷ Volgens Madelon de Keizer, die een verzamelwerk over *Het Parool* heeft geschreven, was deze krant de eerste die concrete voorstellen heeft geponeerd over de berechting en zuivering van landverraders, de toekomst van Duitsland en de plek die Nederland na de oorlog in de wereldpolitiek moest gaan innemen.²⁸ Dit laatste punt werd vaker besproken met betrekking tot wat er met Indonesië moest gebeuren na de oorlog. Volgens De Keizer was dit voor *Het Parool* een

²² Winkel en De Vries, *De ondergrondse pers*, 197.

²³ *Ibidem*, 197.

²⁴ *Ibidem*, 198.

²⁵ Wolf, *Het woord als wapen*, 20.

²⁶ Hans van den Heuvel en Gerard Mulder, *Het vrije woord: de illegale pers in Nederland, 1940-1945* (Den Haag 1990) 143.

²⁷ Winkel en De Vries, *De ondergrondse pers*, 203.

²⁸ Madelon de Keizer, *Het Parool 1940 - 1945: Verzetsblad in Oorlogstijd* (Amsterdam 1991) 297-299, 306-311.

uitgemaakte zaak: na de bevrijding van Nederland moest er ook bevrijding zijn voor Indonesië.²⁹

Over *Vrij Nederland* (VN) wordt in *De ondergrondse pers* geschreven dat het blad zich vooral richtte op het gekrenkte rechtsgevoel dat (een deel van) de Nederlandse bevolking had tijdens de bezetting.³⁰ Ook stond trouw aan en vertrouwen in het koningshuis hoog in het vaandel.³¹ De invloed van VN was groot, getuige het feit dat de naam voor veel andere illegale bladen en verzetsgroepen werd gebruikt.³² VN schroomde niet om zich bijzonder kritisch op te stellen ten opzichte van de bezetter. Dit kwam vaak al naar voren in de titels van de artikelen in het blad.³³ Een citaat van voormalig hoofdredacteur van *Vrij Nederland* Henk van Randwijk dat Jeroen Dewulf in zijn artikel *Thus spoke Zarathustra by Albert Helman* heeft opgenomen onderstreept deze beschrijving van de ideologie van VN:

"Our people wanted to know what it meant to be Dutch, what the Netherlands stood for, which traditions and values were essentially Dutch, and how our conceptions about God and men, freedom and justice differed from those of the National Socialists."³⁴

De redactie van VN wilde de lezer er dus constant herinneren aan wat echt Nederlands was, door dit af te zetten tegen wat echt nationaalsocialistisch was. Volgens Van den Heuvel en Mulder werkte VN daarnaast aan een nieuwe geestelijke en politieke bewustwording van het Nederlandse volk voor na de oorlog. Hierbij werd naast totalitarisme ook economisch liberalisme en kapitalisme verworpen. Het uiteindelijke doel (en tevens Van Randwijks ideaal) was "een samenleving, in de letterlijkste zin des woords, van vrije mensen."³⁵

In 1943 ontstond *Trouw* na een schisma binnen de redactie van *Vrij Nederland*. Winkel schrijft dat *Trouw* vooral waarde hechtte aan het geloof (het was en is immers nog steeds een gereformeerd blad) en aan het vaderland. Het geloof speelt volgens *Trouw* een belangrijke rol in het verzet, aangezien dit een opdracht van boven is. Het nationaalsocialisme zou het werk van God en het geloof aantasten, zo onderschrijven ook Van den Heuvel en

²⁹ De Keizer, *Het Parool 1940 – 1945*, 311-317.

³⁰ Winkel en De Vries, *De ondergrondse pers*, 277.

³¹ *Ibidem*, 278.

³² *Ibidem*, 281.

³³ *Ibidem*, 285.

³⁴ Jeroen Dewulf, "'Thus Spoke Zarathustra' by ... Albert Helman: The Image of Germany and the Germans in Dutch Clandestine Literature (1940-1945)", *German Studies Review* 33 (2010) 271.

³⁵ Van den Heuvel en Mulder, *Het vrije woord* 141-142.

Mulder.³⁶ Zij noemen *Trouw* daarnaast een tegenhanger van de Unie (net als *Het Parool*) en de legale gereformeerde krant *De Standaard*. Onder het gereformeerde deel van de bevolking was er volgens hen behoefte gekomen aan een illegale instelling waar de bezetter geen invloed op kon uitoefenen.³⁷ Hille de Vries bevestigt dit in *Een ophitsend geschrift*, waarin zij schrijft dat het *Trouw* er om ging “de Satan te weerstaan, zoals die zich in de nationaal-socialistische staatsmacht openbaart.”³⁸

Volgens Winkel week *De Waarheid* enigszins van bovenstaande illegale kranten af: het blad bleef in eerste instantie hameren op de neutraliteit van Nederland. En alhoewel het blad kritiek had op de Duitsers, had het ook kritiek op de geallieerden, aangezien zij de oorlog volgens *De Waarheid* hadden uitgelokt.³⁹ Ook verzetsgroepen die de geallieerden hielpen en zich met hen verbonden voelden werden bekritiseerd door *De Waarheid*. De oorlog werd gezien als een imperialistisch conflict tussen Engeland en Duitsland waarin de Sovjet-Unie uiteindelijk de vrede zou brengen.⁴⁰ In *De Waarheid in de oorlog* wordt gesteld dat dit aansloot met wat door het samenwerkingsverband van communistische partijen – de Komintern – was afgesproken.⁴¹ De naam *De Waarheid* was dan ook een vertaling van het Russische Pravda, hetgeen ook de naam was van de krant van de communistische partij in de Sovjet-Unie.

De Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) werden in *De Waarheid* bestreden, al mag gezegd worden dat dit voortkwam uit het feit dat zij tot verlengstuk van de Duitsers waren geworden.⁴² Uit *De Waarheid in de oorlog* komt naar voren dat dit slechts een van de manieren was waarmee *De Waarheid* opkwam voor de arbeiders. Stakingen en arbeidsontduiking werden ook gepropageerd, met als bekendste voorbeeld de Februaristaking, die de redactie van *De Waarheid* maar wat graag geheel op haar eigen conto schreef.⁴³ De auteurs van de *De Waarheid in de oorlog* zijn het dus niet eens met Winkel wanneer zij stellen dat het niet zo was dat *De Waarheid* neutraal bleef tussen de geallieerden en de asmogendheden. De Februaristaking vond immers plaats voor voordat Duitsland het Molotov-Ribbentroppact

³⁶ Winkel en De Vries, *De ondergrondse pers*, 248-251; Van den Heuvel en Mulder, *Het vrije woord*, 148.

³⁷ Van den Heuvel en Mulder, *Het vrije woord*, 148

³⁸ De Vries, *Een ophitsend geschrift*, 10.

³⁹ Winkel en De Vries, *De ondergrondse pers*, 312.

⁴⁰ Van den Heuvel en Mulder, *Het vrije woord*, 143-144.

⁴¹ Galesloot, Legêne en Morriën, *De Waarheid in de oorlog*, 8-9.

⁴² Van den Heuvel en Mulder, *Het vrije woord*, 19, 123-124.

⁴³ Galesloot, Legêne en Morriën, *De Waarheid in de oorlog*, 10-11.

schond door Rusland binnen te vallen.⁴⁴ Nu werden de geallieerden toegejuicht, maar het blad stelde wel dat de overwinning alleen tot stand kon komen als de arbeiders in actie zouden komen.⁴⁵ Toch zag de redactie van *De Waarheid* na de voor de Duitsers zo dramatisch verlopen slag om Stalingrad in dat de oorlog een andere wending had genomen. Hierdoor ging zij zich meer richten op de situatie na de oorlog.⁴⁶ Een onderdeel hiervan was het zoeken van toenadering tot andere illegale kranten en politieke partijen om een eenheidsfront te vormen. Het uiteindelijke doel hiervan was het verenigen van de arbeiders. Dit lukte niet overal even goed, en stuitte zelfs op anticommunistische tegenstand bij *Het Parool* en *Trouw*.⁴⁷

Toch stonden de communisten er na de oorlog bij de Nederlandse bevolking beter op dan voor de oorlog. Dit was vooral te danken aan de heldhaftige rol die zij hadden gespeeld in het verzet.⁴⁸ *De Waarheid* was hier ook zeker een onderdeel van geweest. Het vergt immers moed om als reeds door de bezetter opgejaagde communisten ook nog eens een krant uit te gaan geven. Dit maakt het interessant om te onderzoeken waar in *De Waarheid* zoal over werd geschreven – of beter nog: op welke manieren propaganda werd ingezet in deze illegale krant. Deze uitkomsten worden in perspectief gezet door te kijken naar de beeldvorming die voorkwam in de andere ‘grote illegale kranten’ *Het Parool*, *Trouw* en *Vrij Nederland*.

⁴⁴ Galesloot, Legêne en Morriën, *De Waarheid in de oorlog*, 11.

⁴⁵ Winkel en De Vries, *De ondergrondse pers*, 313.

⁴⁶ Galesloot, Legêne en Morriën, *De Waarheid in de oorlog*, 18.

⁴⁷ *Ibidem*, 18-19.

⁴⁸ *Ibidem*, 14-15.

Het begin van de oorlog

De eerste illegale *De Waarheid* verscheen op 23 november 1940 en bevatte acht pagina's met een aantal lange artikelen alsook een paar korte artikelen. In deze artikelen worden allerlei onderwerpen aangesneden: de bruutheid van de Duitsers, de goedheid van de Sovjet-Unie, de verzetsdaden, maar ook het verloop van de oorlog. Opvallend is hoe meteen in het eerste artikel 'De weg naar vrede en vrijheid' de communistische ideologie duidelijk naar voren komt, aangezien de oorlog wordt bestempeld als een imperialistische roof-oorlog. Nog opvallender is wellicht dat niet alleen de Duitsers dit stempel op zich krijgen gedrukt; ook de Nederlanders zelf maken zich schuldig aan kapitalisme. Hierdoor zouden de Nederlandse arbeiders tot slavernij gedoemd zijn. Zeer duidelijk staat er geschreven:

“zolang het imperialisme aan de macht blijft, zullen de rampen elkaar blijven opvolgen: oorlog-krisis-oorlog! [...] De grote kapitaalbezitters zijn deze oorlog begonnen, maar wij, arbeiders en arme plattelandsbevolking zullen er een einde aan moeten maken, en daarmee aan het gehele, gehate kapitalisme.”⁴⁹

Het moge duidelijk zijn dat hier een communistische visie wordt gepropageerd, zeker gezien het feit dat even verderop een parallel wordt getrokken met de Russische revolutie van 1917. Er werd veel moeite gedaan om de arbeiders te laten inzien dat communisme het juiste pad was – een pad dat Amsterdamse werkverschaffingsarbeiders reeds bewandelden. Niet alleen worden zij beschreven als een gebalde arbeidersvuist, ook wordt de Unie van demagogie beticht, aangezien deze volgens *De Waarheid* uit bourgeoisie bestond en dus niet voor het arbeidersbelang zou kunnen optreden.⁵⁰

Zoals in het voorgaande hoofdstuk reeds is aangehaald, bevond de redactie van *De Waarheid* zich aan het begin van de oorlog in een spagaat tussen de bezetter en de geallieerden, aangezien zij allebei voor imperialisme stonden. In het artikel over het verloop van de slag om Engeland in de eerste editie blijkt dit uit de afwezigheid van enige propaganda. Er wordt geen partij gekozen, hetgeen waarschijnlijk te wijden is aan het feit dat Nederland niet betrokken was in deze slag.⁵¹ Deze neutraliteit komt wellicht nog beter naar

⁴⁹ 'De weg naar vrede en vrijheid', *De Waarheid* (23 november 1940), 1.

⁵⁰ 'Amsterdamse werkverschaffingsarbeiders geven het voorbeeld', *De Waarheid* (23 november 1940), 3.

⁵¹ 'De strijd om de beheersing van het kanaal', *De Waarheid* (23 november 1940), 4-5.

voren uit het korte artikel ‘De handel tussen Duitsland en Sowjet-Unie’ op dezelfde pagina. Hierin wordt de handel tussen Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie voor de laatste goedgepraat als een middel om zich voor te kunnen bereiden op de “revolutionaire periode, die komen gaat.”⁵² Hiermee wordt bedoeld op een communistische revolutie die *De Waarheid* voorzag in Europa.

Er kwamen in 1940 nog twee edities van *De Waarheid* uit. De inhoud van deze edities is in grote lijnen hetzelfde als de eerste: de oorlog is imperialistisch en het communisme zal redding brengen. Er begint wel meer kritiek te komen over de brutaliteit van de bezetter, en dan zeker het antisemitisme, dat wordt neergezet als een “geïmporteerd vergif dat bestreden moet worden als een van de middelen waarmee het Duitse imperialisme zijn slavenstelsel wil vestigen.”⁵³ Hierin is een aansporing te herkennen, waardoor het als bewuste propaganda bestempeld kan worden.⁵⁴

De eerste editie van *Het Parool* kwam al een paar maanden eerder uit, te weten op 25 juli 1940 onder de naam *Nieuwsbrief van Pieter 't Hoen*. Pieter 't Hoen was de schuilnaam van Frans Goedhart, die verantwoordelijk was voor de volledige productie. De eerste editie van *Nieuwsbrief* bevat twee artikelen: een beschrijving van de eerste maanden na de Duitse inval en een transcriptie van een radi toespraak van Henri Winkelman, toenmalig opperbevelhebber van land- en zeemacht. Wat meteen opvalt is dat *Nieuwsbrief* veel zakelijker overkomt dan *De Waarheid*. Toch wordt in deze krant eveneens een visie uitgedragen, maar dit wordt gemaskeerd door het woordgebruik. Dit staat in contrast met *De Waarheid*, waar het veel duidelijker is dat de woorden een ideologische lading hebben. Wel is de tekst in *Nieuwsbrief* patriotistischer dan in *De Waarheid*, hetgeen wel blijkt uit de laatste zin van het artikel ‘Na den Duitschen inval’: “Niet buigen, niet bukken, niet samenwerken met den vijand! Moed en vertrouwen. De toekomst is aan een vrij Nederlandsch volk in een vrije volkerengemeenschap.”⁵⁵

In de tweede uitgave van *Nieuwsbrief* wordt een specifieke vorm van propaganda gebruikt, namelijk contrapropaganda. Contrapropaganda is een vorm van propaganda die andere (overheersende) propaganda identificeert en er vervolgens tegenin gaat.⁵⁶ In de *Nieuwsbrief* van 31 juli 1940 wordt de Duitse propaganda die de veroveringen rechtvaardigt

⁵² ‘De handel tussen Duitsland en Sowjet-Unie’, *De Waarheid* (23 november 1940), 5.

⁵³ ‘Jodenvervolgning als bliksem afleider’, *De Waarheid* (7 december 1940), 2.

⁵⁴ Jowett en O’Donnell, *Propaganda & Persuasion*, 183.

⁵⁵ ‘Na den Duitschen inval’, *Nieuwsbrief van Pieter 't Hoen* (25 juli 1940), 4.

⁵⁶ Jowett en O’Donnell, *Propaganda & Persuasion*, 305-306.

aan de tand gevoeld en als onwaar en misleidend bestempeld.⁵⁷ Wellicht is dit een indicatie dat ook de redactie van *Nieuwsbrief* bewust met propaganda bezig was. De tweede uitgave van deze krant bevat nog een ander artikel dat “een schuchtere poging tot hedendaagse geschiedschrijving” is. In dit artikel worden de eerste oorlogsdagen beschreven en de politieke veranderingen die in de weken erna plaatsvonden.⁵⁸ Het artikel kenmerkt zich door een cynische toon, alsof Goedhart wil benadrukken nul vertrouwen te hebben in een door de Duitsers beteelde regering.

Evenals *Nieuwsbrief* kenmerkt *Vrij Nederland* zich ook als een verzetskrant met een patriotistische grondslag. De eerste uitgave bevatte een transcript van de eerste rede die koningin Wilhelmina uitsprak op Radio Oranje, alsook twee geschreven verklaringen van opperbevelhebber Winkelman. Wat dit betreft is er dus weinig verschil met *Nieuwsbrief*. De overige artikelen doen echter niet zo feitelijk aan als de artikelen van Goedhart, mede door hun poëtische karakter. In de vier gedichten die de eerste editie van *VN* telt wordt voornamelijk aanspraak gemaakt op de nationalistische gevoelens van de lezer, behalve in het gedicht ‘Verleden en Toekomst’. Dit gedicht kan gezien worden als een veroordeling van de bezetting, die volgens de schrijver (aangeduid als “Nederlander”) gedoemd is te mislukken.⁵⁹ Doordat de auteur zich als Nederlander identificeert, zal de lezer eerder de visie overnemen aangezien hij of zij zal denken de rest van Nederland ook zo denkt. Deze erkende propagandatechniek wordt *argumentum ad populum* genoemd.⁶⁰

Zo kan in de eerste uitgaven van zowel *Het Parool* als *VN* en *De Waarheid* propaganda worden geïdentificeerd. Hoewel het duidelijk is welke ideologieën er worden uitgedragen, zijn er aanwijsbare verschillen tussen de manieren waarop er wordt gepropageerd. *De Waarheid* en *Het Parool* zetten zich immers af tegen de ideologie die zij weg willen hebben, respectievelijk het kapitalisme en het Duitse nationaalsocialisme. Aan de andere kant doet *VN* juist een beroep op de ideologie die al onder haar lezers heerst en probeert het geloof hierin op te vijzelen.

⁵⁷ ‘De nieuwe tijd, de beer en de huid’, *Nieuwsbrief van Pieter ’t Hoen* (31 juli 1940), 1-3.

⁵⁸ ‘De Neue Zeit kondigt zich aan’, *Nieuwsbrief van Pieter ’t Hoen* (31 juli 1940), 3-4.

⁵⁹ ‘Verleden en Toekomst’, *Vrij Nederland* (31 augustus 1940), 4.

⁶⁰ Jowett en O’Donnell, *Propaganda & Persuasion*, 237.

De Februaristaking

De Februaristaking was een staking op 25 en 26 februari 1941 van meer dan driehonderdduizend mannen en vrouwen in Amsterdam, Utrecht, de Zaanstreek, het Gooi en Kennemerland die gericht was tegen de vervolging van joden. Het is het enige massale en openlijke protest tegen deze vervolging geweest in heel Europa. De staking is vermoedelijk aangezet door Paul de Groot, redactielid van *De Waarheid*. Hij ontwierp een pamflet waarin werd opgeroepen tot een arbeidersstaking, geheel in de stijl van het communistische gedachtegoed. De staking werd na twee dagen bloedig neergeslagen, met negen doden, vierentwintig zwaargewonden en groot aantal arrestanten tot gevolg. In de weken erna werd een aantal van deze arrestanten gefusilleerd.⁶¹

Bovengenoemd pamflet zal echter niet in deze analyse worden opgenomen, aangezien het nooit in *De Waarheid* zelf is gepubliceerd. De eerste uitgave van *De Waarheid* van na de Februaristaking dateert van 7 maart 1941 waarin middels één lang artikel uitgebreid teruggeblikt op de staking. Nadat eerst kort is aangegeven dat de staking op 25 februari soepel van start ging, wordt daarna beschreven hoe de Feldpolizei de staking poogde neer te slaan. Deze politiegroep wordt hierbij zeker gedemoniseerd met termen als “op beestachtige wijze” en “razend, tierend en schietend”. De stakers – in het artikel steeds aangeduid als “arbeiders”- zouden zich er echter niets van hebben aangetrokken.⁶²

Op 26 februari zou de staking nog massaler zijn geworden, evenals het aantal soldaten van de *Schutzstaffel* (SS). Ook zij worden gedemoniseerd: “deze moordenaars en sadisten [hebben] met handgranaten en mitrailleurs tegen demonstrerende en stakende arbeiders opgetreden.” Volgens *De Waarheid* hebben de arbeiders echter wel dapper stand gehouden tegen de beruchte SS-formaties die zelfs door delen van het Duitse volk verafschuwd worden.⁶³ Deze strijd wordt daarnaast ingezet om het communistische gedachtegoed te verkondigen:

“Dit stuk strijd is enig in de historie van het Nederlandse werkende volk en is een nederlaag voor de vijanden van de arbeidersklasse [...] Dwars

⁶¹ Galesloot, Legêne en Morriën, *De Waarheid in de oorlog*, 10-11.

⁶² ‘Massaal antwoord op terreur in de jodenwijken. Amsterdam legt twee dagen demonstratief de arbeid neer.’, *De Waarheid* (7 maart 1941), 1.

⁶³ ‘Massaal antwoord op terreur in de jodenwijken. Amsterdam legt twee dagen demonstratief de arbeid neer.’, *De Waarheid* (7 maart 1941), 2.

tegen alle beweringen van tegendeel in, is nu op overtuigende wijze gedemonstreerd dat de eenheidsgedachte in de massa leeft.”⁶⁴

De nadruk wordt dus bij de kracht van de arbeiderklasse en de eenheidsgedachte gelegd. Dat de arbeidersklasse haar strijd vol moet houden wordt kracht bijgezet door te stellen dat de Nederlandse regering van voor de oorlog net zo slecht was als de bezetter en dat ze mede daarom schuld heeft aan de bezetting. Hiervoor wordt gewezen op de Jordaanoproer die net als de Februaristaking werd neergeslagen en de Digoelkampen in Indonesië, die niet onder deden voor de concentratiekampen van de Duitsers. Hiermee maakt *De Waarheid* zich echter schuldig aan wat Jowett en O'Donnell ‘cherry-picking’ (selectief winkelen) noemen; er worden immers alleen voorbeelden gebruikt die het eigen standpunt ondersteunen. Dit is een techniek die veel voorkomt in propaganda.⁶⁵

Reeds op 25 februari 1941 maakte *Het Parool* melding van pogroms in Amsterdam. Er werd een oproep gedaan deze te beantwoorden met grootschalige protesten. Alhoewel het twijfelachtig is of deze editie genoeg lezers kon bereiken voor het aflopen van de Februaristaking, staat het in ieder geval wel zwart op wit dat niet alleen *De Waarheid* tot demonstraties aangespoorde. Opvallend is dat *Het Parool* in haar beschrijvingen van de pogroms zowel de bezetter als collaborateurs nauwelijks demoniseert – er wordt slechts een aantal keer aan hen gerefereerd als “terroristen”. Als argument voor de demonstraties wordt een beroep gedaan op het verantwoordelijkheidsgevoel van de lezer, door te wijzen op “onze” matrozen en vliegers die “elken dag hun leven in de waagschaal [stellen] voor de vaderlandsche zaak.”⁶⁶ Dit beroep op verantwoordelijkheid is echter niet terug te vinden als propagandatechniek.

Op 4 maart kwam *Het Parool* met een uitgave die een uitgebreide beschrijving gaf van de Februaristaking en de afloop ervan. Opnieuw is de beschrijving zakelijk en ontbreekt het aan demoniseren, met als uitzondering “de kannibaalsche knalgeluiden die de geüniformeerde nazi’s uitstooten.” Aannemelijker is echter dat voor dit woordgebruik is gekozen vanwege de alliteratie – een retorische techniek die men in alle vormen van verbale media terug kan vinden.⁶⁷ In hetzelfde artikel, dat geschreven is door Goedhart, wordt de staking vooral

⁶⁴ ‘Massaal antwoord op terreur in de jodenwijken. Amsterdam legt twee dagen demonstratief de arbeid neer.’, *De Waarheid* (7 maart 1941), 3.

⁶⁵ Scot Macdonald, *Propaganda and information warfare in the twenty-first century: altered images and deception operations* (Brighton 2007), 35.

⁶⁶ ‘Duitse terreur in de hoofdstad’, *Het Parool* (25 februari 1941), 2.

⁶⁷ ‘Groote stakingen in de hoofdstad’, *Het Parool* (4 maart 1941), 2.

omschreven als een protest tegen de jodenvervolging en de deportatie van arbeiders. Dat het ook een demonstratie was voor hogere lonen, zoals in *De Waarheid* werd beweerd,⁶⁸ wordt slecht kort aangehaald.⁶⁹ Sterker nog, *Het Parool* wijst de claim dat de staking door de communisten geïnitieerd zou zijn zelfs helemaal af. De organisatie ervan wordt geheel en al bij de stakers zelf gelegd en de aansporingen van de “bolsjewisten” werden daarnaast als te gevaarlijk bestempeld.⁷⁰ Propaganda lijkt in dit artikel een opvallende afwezige te zijn.

Daar waar *Het Parool* de Februaristaking dus vooral zag als een protest tegen de jodenvervolging en de deportatie van arbeiders, daar zag *VN* er juist een protest in “tegen de voortdurende provocaties der N.S.B. en de achter deze staande burgerlijke autoriteiten.” Dat de staking alleen hiertegen was gericht wordt nog een onderstreept doordat er duidelijk wordt aangegeven dat de staking niets te maken had met “Joodse en communistische elementen”, en dat de Amsterdammer geen “verbeten, hatende vijand” van “een eerlijk Duits soldaat, die zijn plicht doet”, is.⁷¹ Er wordt in *VN* niet gerept van een geslaagde staking, aangezien de NSB nog altijd bestaat en van de bezetter taken krijgt toebedeeld. Waarschijnlijk is het artikel dat over de staking is geschreven daarom slechts anderhalve pagina lang, ten opzichte van zes pagina’s (verdeeld over twee uitgaven) in *De Waarheid* en vijf pagina’s (eveneens verdeeld over twee uitgaven) in *Het Parool*. Dit maakt het des te vreemder dat er van propaganda jegens de NSB in *Vrij Nederland* geen sprake is. Echter wanneer men de historische context erbij pakt, dan valt hieruit op te maken dat er in de periode maart-juni 1941 een groot aantal arrestaties zijn gedaan onder de leden van de VN-groep.⁷² Hierdoor is het aannemelijk dat deze verzetsgroep onderbezet was en zich een periode koest wilde houden uit angst voor meer arrestaties.

Uit bovenstaande blijkt dat vooral *De Waarheid* de Februaristaking aangreep als middel om propaganda te voeren, zowel tegen de bezetter als voor haar communistische visie. Aan de ene kant kan men stellen dat dit logisch is, aangezien de pamfletten die aanspoorden tot staking door Paul de Groot zijn ontworpen. Hierdoor kon het succes van de staking ook direct gekoppeld worden aan het communisme. Anderzijds betogen zowel *Het Parool* als *VN* dat de staking niet communistisch geïnspireerd was. Deze kranten stelden dat de staking voort kwam uit vormen van onderdrukking van het Nederlandse volk, al wordt hierbij geen gebruik

⁶⁸ ‘Massaal antwoord op terreur in de jodenwijken. Amsterdam legt twee dagen demonstratief de arbeid neer.’, *De Waarheid* (7 maart 1941), 1-4.

⁶⁹ ‘Groote stakingen in de hoofdstad’, *Het Parool* (4 maart 1941), 1.

⁷⁰ ‘Groote stakingen in de hoofdstad’, *Het Parool* (4 maart 1941), 2.

⁷¹ ‘De gebeurtenissen te Amsterdam’, *Vrij Nederland* (19 maart 1941), 1.

⁷² Winkel en De Vries, *De ondergrondse pers*, 279.

gemaakt van propaganda. Mede hierdoor wordt de Februaristaking in de naoorlogse literatuur voor een groot deel toegeschreven aan het CPN.⁷³

⁷³ Galesloot, Legêne en Morriën, *De Waarheid in de oorlog*, 11.

De slag om Stalingrad

Op 22 juni 1941 vielen de Duitse troepen Rusland binnen. Nadat zij de eerste maanden met een flink tempo land hadden veroverd, kwamen zij in het najaar helemaal tot stilstand. De Duitse troepen waren niet voldoende uitgerust voor een winteroorlog, en de bevoorrading was slecht. Hierdoor kreeg het Duitse leger al in het najaar van 1941 een paar nederlagen te verwerken. Toch kwam de grootste nederlaag pas ruim een jaar later, met de slag om Stalingrad. Deze stad was in handen van de Duitsers en werd door middel van een omsingeling heroverd door het Russische leger. Mede doordat de Duitsers zich niet mochten overgeven van Hitler, vielen er bijna achthonderdduizend slachtoffers aan Duitse zijde. De uiteindelijke Duitse overgave op 31 januari 1943 wordt door velen als keerpunt in de oorlog gezien.⁷⁴

De slag om Stalingrad was een heet hangijzer voor de redactie van *De Waarheid*. Wellicht het meest in het oog springend hierbij is het artikel ‘Stalingrad, de ontembare’ in de uitgave van 10 oktober 1942. Dit artikel is niets minder dan een vergoddelijking van de stad Stalingrad, haar inwoners en het Rode Leger. Allereerst wordt Stalingrad neergezet als een modelstad van de Sovjet-Unie, met grote fabrieken, “arbeider-tuindorpen, die volgens de modernste begrippen van stedenbouw opgebouwd waren” en “In het centrum der stad bevindt zich een park, volgens een Amerikaanse radioreporter, het mooiste park dat hij ooit in Europa of Amerika had gezien”.⁷⁵ De nog overgebleven bloembedden in dit park worden “door de verdedigers van hun geliefde stad vaak met levensgevaar tussen de gevechtspauzes verzorgd”. Alsof dit de moed van de inwoners van Stalingrad nog niet genoeg onderstreept worden nog twee anekdotes gegeven: één over hoe arbeiders van een reparatiefabriek de Duitsers met een tank van zich afhielden, en de ander over hoe de vrouwen “evenals Kenau van Haarlem de moffen met kokende olie vanuit de huizen begoten en hen levend braadden”. De Sovjetsoldaten krijgen een heldenrol aangemeten doordat er gesteld wordt dat zij tegen een overmacht vechten, terwijl in werkelijkheid het tegendeel waar was. Alles wordt nog eens extra kracht bijgezet door te stellen dat de slag in omvang de slag bij Verdun uit de Eerste Wereldoorlog doet verbleken. Geconcludeerd wordt met de woorden “De helden van

⁷⁴ Galesloot, Legêne en Morriën, *De Waarheid in de oorlog*, 16.

⁷⁵ ‘Stalingrad, de ontembare’, *De Waarheid* (10 oktober 1942), 8.

Stalingrad kennen geen valse sentimentaliteit of laffe “etiek”.” en “Dat kunt gij ook, arbeiders van Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Den Haag, Groningen e.a. steden.”⁷⁶

Op 30 januari maakte *De Waarheid* reeds melding van “de vernietiging van het zesde, Duitse legercorps bij Stalingrad”. Ook in dit artikel wordt gerept over de heldenmoed van de Sovjetsoldaten, al draait het meer om “De les van Stalingrad” die de Duitsers moeten leren. De vernietiging van de vele bataljons Duitse soldaten na de omsingeling van Stalingrad wordt goedgepraat door te stellen dat zij onder druk van “Adolf de waanzinnige” een “eervolle overgave, onder de gunstigste omstandigheden, die men zich in den oorlog denken kan” weigerden.⁷⁷ Dat zij vervolgens *en masse* verslagen zijn, is volgens *De Waarheid* de les van Stalingrad aan het Duitse leger: volledige overgave of volledige vernietiging. Uit beide krantenberichten blijkt dat *De Waarheid* opnieuw een oorlogsgebeurtenis aangrijpt om te wijzen op de grootsheid van de Sovjet-Unie of haar ideologie, alhoewel dat bij deze gebeurtenis vanzelfsprekender te noemen is dan bij de Februaristaking.

In *Het Parool* zijn in het najaar van 1941 een aantal artikelen verschenen over de opmars van het Duitse leger op Russisch grondgebied. Deze artikelen zijn vooral beschouwend en opiniërend van aard, waarbij er geen partij wordt gekozen. Er wordt alleen bij stilgestaan dat het wel eens nadelig voor Duitsland zou kunnen gaan uitvallen dat het land nu op twee fronten de strijd aan moet gaan.⁷⁸ De Russische overwinning bij Stalingrad wordt maar kort aangehaald in de uitgave van 17 februari 1943, als onderdeel van de vaste katern ‘Nieuws in een notedop’. Hierin worden de Russen middels een kort “Bravo Russen” gefeliciteerd en wordt de blijdschap over deze “Stalingradsche klap op Hitler’s hoofd” uitgesproken.⁷⁹ De gebeurtenis wordt echter niet voor propagandadoeleinden aangegrepen.

In *VN* was ongeveer net zo weinig interesse in het oostfront. Ook in deze krant verscheen zo af en toe een opiniërend artikel over de oorlog op het Russisch grondgebied. Opvallend is dat ook in *VN* vooral betoogd wordt dat Hitler zich in de vingers heeft gesneden met de inval in de Sovjet-Unie.⁸⁰ Daarbij wordt ook in *VN* geen partij gekozen, of zoals er zelf wordt geschreven: “Een Europa, dat zich aan de Nazi-tyrannie ontworstelde, zal ook geen Stalin-terreur of dictatuur van het proletariaat verdragen!”⁸¹ Hier spreekt wel een vorm van demoniserende propaganda uit, aangezien de Sovjet-Unie ‘verlaagd’ wordt tot hetzelfde

⁷⁶ ‘Stalingrad, de ontembare’, *De Waarheid* (10 oktober 1942), 9.

⁷⁷ “Overzicht van den vrijheidsstrijd tegen het fascisme”, *De Waarheid* (30 januari 1943), 3.

⁷⁸ ‘De Duitse opmars tegen Rusland’, *Het Parool* (10 juli 1941), 2-5.

⁷⁹ ‘Nieuws in een notedop’, *Het Parool* (17 februari 1943), 4.

⁸⁰ ‘Buitenlandsch overzicht’, *Vrij Nederland* (8 januari 1942), 5-6.

⁸¹ ‘Een Nederlandsche gezant op het Kremlin’, *Vrij Nederland* (19 augustus 1942), 5.

niveau als Nazi-Duitsland. Toch wordt er na de overwinning van de Sovjetsoldaten in Stalingrad wel geschreven dat “de moed, de zelfopoffering en de zedelijke kracht van het Russische volk” de geschiedenis in zal gaan. Deze overwinning werd overigens “oprecht verheugd” vernomen door de redactie van *VN*.⁸²

Zoals eerder aangegeven splitste begin 1943 een deel van de redactie van *VN* zich af om zelf een krant te gaan maken, genaamd *Trouw*. De eerste twee uitgaven van *Trouw* richten zich op het binnenland, maar de derde uitgave (19 maart 1943) bevat een artikel getiteld ‘Duitschland en Bolsjewistische gevaar’. Dit artikel is een goed voorbeeld van anticommunistische propaganda. Alhoewel het communisme vooralsnog gezien zou moeten worden als een noodzakelijk kwaad ten opzichte van het nationaalsocialisme, moet men wel “zijn volk immuun maken tegen de communistische infectie”. Daarnaast wordt er gewezen op de onbetrouwbaarheid van de Sovjet-Unie door te wijzen op de verdragen die zij tijdens de oorlog verbroken hebben. *Trouw* stelt de Duitse propaganda in het gelijk wanneer zij het over het bolsjewisme heeft, maar zet hier wel vraagtekens bij met behulp van het spreekwoord “Als de vos de passie preekt, boer pas op je ganzen.”⁸³ Hiermee creëert *Trouw* in principe een tweede vijand, die evenwel gedemoniseerd wordt – zij het op een genuanceerde manier.

Dientengevolge blijkt dat de illegale pers niet iedere nederlaag van het Duitse leger aan heeft gegrepen voor propagandadoeleinden. Sterker nog, uit *Trouw* is naar voren gekomen dat de Sovjetoverwinning in de slag om Stalingrad zelfs is ingezet als propaganda tegen het bolsjewisme. Waarschijnlijk is deze afkerigheid jegens het communistische gedachtegoed ook de reden dat *Het Parool* en *VN* maar weinig aandacht aan de strijd aan het oostfront hebben gewijd. Het was immers niet zo dat er geen informatie over voor handen was, aangezien *De Waarheid* er hele kranten over heeft volgeschreven. Wellicht dat na D-day precies het omgekeerde is gebeurd, aangezien dit als een overwinning van het kapitalisme gezien kan worden.

⁸² ‘Leningrad – Stalingrad’, *Vrij Nederland* (21 februari 1943), 5.

⁸³ ‘Duitschland en Bolsjewistische gevaar’, *Trouw* (19 maart 1943), 5.

D-day

Met D-day wordt bedoeld op de dag dat Operatie Overlord van start ging. Op 6 juni 1944 landden duizenden geallieerde soldaten in Normandië. Deze dag is wellicht de meest memorabele dag uit de Tweede Wereldoorlog. In de populaire opinie wordt deze dag nog vaak gezien als het begin van het einde voor Nazi-Duitsland.

De Waarheid berichtte op 10 juni 1944 voor eerste maal over de geallieerde invasie in Normandië. Dit werd gedaan in een bijlage, dus waarschijnlijk had men voor deze datum al een krant gepland. Hieruit volgt wel dat de redactie het dermate belangrijk nieuws vond dat het nog bij de nieuwe krant moest worden gevoegd. Bericht wordt dat de geallieerden in zware gevechten verwickeld zijn, maar toch gestaag oprukken. Aan ophemeling van deze troepen wordt niet gedaan, terwijl de Duitse troepen als lafaards worden afgeschilderd: “Onder deze gevangen genomen en ook onder de gesneuvelden Duitsers bevinden zich weinig officieren. Soldaten verklaren dat zij door hen in de steek gelaten worden. Een groep van 60 Duitse soldaten schoot zijn commandant die weigerde zich over te geven dood-, waarna de groep zich in geallieerde gevangenschap begaf.”⁸⁴ Dit is een vorm van wat Jowett en O’Donnell ‘name-calling’ (moddergooien) noemen.⁸⁵ Verder kenmerkt de beschrijving van de geallieerde opmars in deze bijlage zich als feitelijk, mede door het gebruik van veel cijfers. Geheel in de stijl van *De Waarheid* wordt de bijlage afgesloten met een kort stukje over de strijd aan het oostfront, waar een offensief van de Sovjetsoldaten verwacht wordt. Wellicht is dit gedaan om dit leger niet te kort te doen ten opzichte van de geallieerden.⁸⁶

Een paar dagen later, op 14 juni, volgde een nieuwe uitgave van *De Waarheid*. Hierin werden een aantal maatregels gegeven die een invasie in Nederland voor de geallieerden zouden moeten vergemakkelijken en wordt gehamerd op de eenheid die het Nederlandse volk moet vormen.⁸⁷ In wezen vormen deze maatregels een handleiding, hetgeen wellicht de makkelijkste vorm van propaganda is, aangezien het publiek letterlijk verteld wordt wat van haar verwacht wordt.⁸⁸ Daarnaast wordt (opnieuw) op een feitelijke manier de invasie in Normandië uiteengezet. Ook wordt meegedeeld dat in de Sovjet-Unie de invasie “met grote

⁸⁴ ‘Extra nieuws bulletin’, *De Waarheid* (10 juni 1944) 1.

⁸⁵ Jowett en O’Donnell, *Propaganda & Persuasion*, 237.

⁸⁶ ‘Extra nieuws bulletin’, *De Waarheid* (10 juni 1944) 2.

⁸⁷ ‘De vrijheid is op marsch...’, *De Waarheid* (14 juni 1944) 1-2.

⁸⁸ Jowett en O’Donnell, *Propaganda & Persuasion*, 291.

vreugde ontvangen” is.⁸⁹ In het artikel ‘Onze verhouding tot Japan’ zien we een verandering in de propaganda van *De Waarheid* ten opzichte van voorgaande uitgaven. Hier staat geschreven:

“Onze houding t.o.v. Duitschland is eenvoudig en duidelijk. De oorlog in het Westen is vooral onder invloed van de deelname van de S.U. en van den strijd der volksmassa's in de bezette gebieden van een zuivere imperialistischen oorlog uitgegroeid tot een gewapende strijd ter vernietiging van de meest reactionaire burcht van het groot-kapitaal in Europa: het Duitse fascisme.”⁹⁰

Hieruit blijkt dat de redactie van *De Waarheid* haar visie heeft bijgesteld en de bondgenoten van de Sovjet-Unie niet meer als kapitalisten bestempeld. Afgezien van dit stempel komt het Duitse leger er in deze editie van *De Waarheid* zonder enige demonisering van af.

In *VN* werd D-day vooral aangegrepen om de Nederlanders aan te sporen om door te gaan met hun verzet tegen de bezetter. Hiervoor wordt een beladen tekst geschreven, met zinnen als: “De prijs voor de vrijheid is hoog, maar ieder, die eenmaal in deze vrijheid geleefd en gewerkt heeft, weet dat geen prijs te hoog kan zijn”.⁹¹ Beladen taal is een erkende propagandatechniek.⁹² Even verderop in *VN* staat misschien nog wel een beter voorbeeld van beladen taal:

“Heft Uw hoofden op, volk van Nederland. Aan de kusten van Normandië bulderen de kanonnen der geallieerde vloten de eerste maten van Uw vrijheidslied.

Nimmermeer willen wij slaven zijn,
Willen liever begraven zijn,
God zelf zal onze haven zijn.....”⁹³

Het beroep op God in bovenstaand citaat is een voorbeeld van de propagandatechniek die in het Engels ‘transfer’ wordt genoemd. Hiermee wordt bedoeld op ‘overbrenging’, aangezien sommige woorden op dusdanige wijze beladen zijn dat mensen zich erdoor aangesproken

⁸⁹ ‘Van 2 tot 9 juni’, *De Waarheid* (14 juni 1944) 3-4.

⁹⁰ ‘Onze verhouding tot Japan’, *De Waarheid* (14 juni 1944) 5.

⁹¹ ‘6 juni 1944: Decision Day’, *Vrij Nederland* (8 juni 1944), 1.

⁹² Anthony Weston, *A Rulebook for Arguments* (Indianapolis 2000), 6.

⁹³ ‘6 juni 1944: Decision Day’, *Vrij Nederland* (8 juni 1944), 2.

zullen voelen. Een beroep op religie is hier een goed voorbeeld van.⁹⁴ Na deze beladen woord wordt in deze uitgave van *VN* ook een “handleiding voor het geval van een invasie” gegeven, al werd deze editie van *VN* deze twee dagen voor *De Waarheid* uitgebracht.

Op het gebied van beladen taal komt bevindt *Het Parool* zich in hetzelfde vaarwater als *VN*. *Het Parool* meldt bijvoorbeeld: “Als slachtoffers van een mijnramp moesten wij wachten tot ons van buiten hulp geboden werd” en “de bres is geslagen en zal steeds grooter worden tot de volkeren van Europa zich den weg kunnen banen naar een leven in zon en vrijheid.”⁹⁵ Daarnaast gebruikt *Het Parool* de invasie ook als aansporing van het verzet in Nederland. Net als na de Februaristaking doet deze krant ook nu een beroep op het verantwoordelijkheidsgevoel van de lezer, en opnieuw met beladen taal:

“Wanneer ginds aan het strand van Normandië Engelsche, Amerikaansche en Canadeesche jongens tegen het moordend vuur van mitrailleurs en kanonnen inloopen, wanneer aan de overzijde van den Oceaan den moeders en vrouwen in de voortdurende beklemming leven, of hun zoon en man van dezen veldtocht nog wel zal terugkeeren, dan mogen de jonge mannen van Nederland niet werkeloos afwachten en toezien.”⁹⁶

Doordat *Het Parool* melding maakt van de vele niet-Nederlandse jongemannen die in Normandië als helden de strijd aangaan, zullen veel mannen in Nederland zich aangesproken voelen. De zinsnedes “moordend vuur” en “voortdurende beklemming” versterken dit alleen maar meer.

Ook uit de uitgave van *Trouw* van midden juni blijkt verheuging over de invasie. Het artikel ‘De Atlantic-wall doorbroken!’ kenmerkt zich door repetitie (anafoor) aan het begin van bijna iedere alinea, zodat de boodschap “wij zijn optimistisch” beter blijft hangen. Daarnaast blijkt uit de zin “Het Westen zal de overhand [...] behouden over dat afschuwelijke monster uit Midden-Europa, het Duitse rijk.” enige demonisering. Het artikel trekt ook de aandacht omdat erin aandacht wordt geschonken aan de Nederlandse inbreng in de invasie. Daar waar *Het Parool* alleen melding maakte van de inbreng van de Nederlandse kanonneerboten Flores en Soemba, bericht *Trouw* ook over de soldaten, piloten, vliegtuigen en transportschepen.⁹⁷ Verderop in deze editie van *Trouw* wordt gerept dat de invasie voor

⁹⁴ Jowett en O’Donnell, *Propaganda & Persuasion*, 237.

⁹⁵ ‘De invasie is begonnen’, *Het Parool* (19 juni 1944), 1.

⁹⁶ ‘De invasie is begonnen’, *Het Parool* (19 juni 1944), 1.

⁹⁷ ‘De Atlantic-wall doorbroken!’ *Trouw* (juni 1944), 1.

een “herleving van de hoop” heeft gezorgd: “De invasie werkt den verzetsgeest in den hand.”⁹⁸ Dit is een vorm van argumentum ad populum, de lezer zal waarschijnlijk meer hoop krijgen op een goede afloop wanneer hij of zij leest dat de rest van Nederland ook meer hoop heeft gekregen – hieruit blijkt nogmaals het patriottisme van *Trouw*.

Het was te verwachten dat iedere illegale krant de invasie in Normandië wel zou aangrijpen om er een of meer verheugde artikel(en) over te schrijven – er was nu immers een bevrijdingsmacht in de buurt. Toch is het wel opvallend dat zelfs *De Waarheid* hier in meeding, ook al stelde deze krant wel de hele invasie in perspectief met het oostfront. Daarnaast is het ook opvallend dat *De Waarheid* bij deze gebeurtenis zich meer tot de bezetter richtte dan de andere kranten, die zich meer tot het Nederlandse volk richtten. Echter, in het licht van de opheffing van de Komintern een jaar eerder, is het enigszins logisch dat er nauwelijks propaganda wordt gemaakt voor de Sovjet-Unie en het communisme.

⁹⁸ ‘De Atlantic-wall doorbroken!’ *Trouw* (juni 1944), 5.

Conclusie

Op basis van bovenstaande korte studie naar het gebruik van geschreven propaganda in de illegale pers van Nederland kan geconcludeerd worden dat er in *De Waarheid* meer gebruik werd gemaakt van propaganda dan in de andere bestudeerde illegale kranten. Dit is niet verwonderlijk, aangezien *De Waarheid* een ideologie probeerde uit te dragen waarvan lang niet iedere Nederlander aanhanger was. ‘Uitdragen’ is het kernwoord van de vorige zin, want het is aannemelijk dat dit opgedragen is door de Komintern. In de inleiding is immers al gesteld dat de politiek van de Komintern met alle dienstige middelen naar wereldwijd communisme streefde. Onderzoek naar een directe connectie tussen *De Waarheid* en Komintern zou hier definitief uitsluitsel over kunnen geven, maar hiervoor dienen de archieven van de Komintern te worden doorgespit.

Naast dat het aannemelijk is dat *De Waarheid* opgedragen is om propaganda te maken, heeft deze krant ook meer gebruik gemaakt van propaganda aangezien de andere kranten er minder gebruik van hoefden te maken. De andere kranten maakten vooral artikelen met een patriotistische grondslag, maar zij hoefden dit niet actief uit te dragen – de oorlog had immers al gezorgd voor een verhoogd patriotisme onder Nederlanders. Daarnaast hoefden de kranten niet aan te zetten tot het zwart maken van de bezetter, dit gebeurde om logische redenen toch wel.

Dit alles wordt ook onderstreept door de manieren waarop propaganda werd gemaakt in de kranten. In *De Waarheid* wordt meer gebruik gemaakt van agressievere propaganda. Geregeld worden de vijanden van Nederland of de communistische ideologie gedemoniseerd, terwijl vooral uit de artikelen over de slag om Stalingrad blijkt dat het geweld door de Sovjetsoldaten juist wordt goedgepraat of zelfs opgehemeld. De andere kranten die in deze studie zijn geanalyseerd maakten juist eerder gebruik van propagandatechnieken die ook vaak in retorische teksten gebruikt worden. Repetitie, *argumentum ad populum* en het beroep op verantwoordelijkheid zijn allemaal technieken die niet ontbreken in de gemiddelde speech van Barack Obama.

Dit onderzoek heeft echter nog een aantal lacunes opengehouden die interessant zijn om te onderzoeken. Eén daarvan is in het laatste hoofdstuk reeds aan bod gekomen toen verwezen werd naar de opheffing van de Komintern. Het is interessant om te kijken of er een wezenlijk verschil is tussen wat *De Waarheid* (en andere communistische kranten) schreef (of schreven) voor en na de opheffing van dit samenwerkingsverband. Evenzeer is het interessant

om te onderzoeken of propaganda in de illegale pers een rol heeft gespeeld in tot stand komen van Dolle Dinsdag, de dag dat heel Nederland in euforie was aangezien men verwachtte dat het land ieder moment bevrijd kon worden. Hierop aansluitend kan ook onderzocht worden of er een verschil is tussen de propaganda voor en na deze dag.

Zo zijn er zeker nog een onderwerpen te noemen die op dit onderzoek aansluiten. Dit is niet verwonderlijk, gezien het feit dat dit onderzoek naar mijn weten de eerste is geweest die een vergelijking heeft gemaakt tussen de gebruikte propaganda in de Nederlandse illegale pers. Er kan dus nog veel onderzoek verricht worden op het gebied van propaganda, zeker wanneer men uitgaat van het standpunt van Ellul dat alle partijdige berichten propagandistisch zijn, ook al is de partijdigheid onbewust. Bij de illegale kranten kunnen we echter wel uitgaan van een bewuste partijdigheid, zowel door ideologie als door de bezetting zelf. Alhoewel de inhoud van de propaganda vaak de ideologie bevestigt, is dit onderzoek toch van meer waarde. De gebruikte propaganda kan, zeker in het geval van *De Waarheid* ook iets zeggen over de keuzes die gemaakt moesten worden een ideologie zich gaat bijten met een ander gewenst doel. Moest de redactie immers vast blijven houden aan haar communistische idealen, of toch de bevrijders gaan toejuichen? Dit is een goed voorbeeld van de impasses waar propaganda mee te maken heeft.

Bibliografie

- Cohen, Esther Z. R., *Lezen en doorgeven : de illegale pers 1940-1945* (Amsterdam 1980).
- Dewulf, Jeroen, *Spirit of Resistance: Dutch Clandestine Literature during the Nazi Occupation* (Rochester 2010).
- Dewulf, Jeroen, "'Thus Spoke Zarathustra' by ... Albert Helman: The Image of Germany and the Germans in Dutch Clandestine Literature (1940-1945)", *German Studies Review* 33 (2010) 262-284.
- Duke, Alastair C., en Coenraad A. Tamse, *Too mighty to be free: censorship and the press in Britain and the Netherlands* (Zutphen 1988).
- Ellul, Jacques, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, (New York, 1965).
- Galen Last, Dick van, 'The Netherlands', in: Bob Moore (red.), *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000) 189 – 221.
- Galesloot, Hansje, Susan Legêne en Joop Morriën, *De Waarheid in de oorlog : een bundeling van illegale nummers uit de jaren '40 - '45* (Amsterdam 1980).
- Gille, Lizanne, 'Je Maintiendrai: de geschiedenis van een krant in oorlogstijd' (onuitgegeven dissertatie, Universiteit Utrecht, 2014).
- Herman, Edward S. en Noam Chomsky, *Manufacturing Consent*, (New York, 1988)
- Heuvel, Hans van den en Gerard Mulder, *Het vrije woord: de illegale pers in Nederland, 1940-1945* (Den Haag 1990).
- Jowett, Garth en Victoria O'Donnell, *Propaganda & Persuasion*, (Thousand Oaks, 2012).
- Keizer, Madelon de, *Het Parool 1940 - 1945: Verzetsblad in Oorlogstijd*. (Amsterdam 1991).
- Macdonald, Scot, *Propaganda and information warfare in the twenty-first century: altered images and deception operations* (Brighton 2007).
- Olsen, Curt, 'Bernays vs. Ellul: Two views of propaganda.', *Public Relations Tactics* 12: 7 (2005).
- Renders, Hans, *Gevaarlijk drukwerk : een vrije uitgeverij in oorlogstijd* (Amsterdam 2004).
- Ribbens, Kees, "Strijdtonelen. De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127 (2014) 85-106.
- Semelin, Jacques, *Unarmed against Hitler: civilian resistance in Europe 1939 – 1943* (Londen 1993).
- Shabo, Magedah, *Techniques of Propaganda & Persuasion*, (Clayton 2008).
- Thomson, Oliver, *Mass Persuasion in History: An Historical Analysis of the Development of Propaganda Techniques*, (Edinburgh 1977).
- Vries, Hans de, *Een ophitsend geschrift. De geschiedenis van het illegale blad Trouw* (Utrecht 1968).
- Weston, Anthony, *A Rulebook for Arguments* (Indianapolis 2000).
- Wieviorka, Olivier, 'Between Propaganda and Telling the Truth: The Underground French Press during the Occupation (1940-1944)', in: Valerie Holman en Debra Kelly (red.), *France at War in the Twentieth Century: Propaganda, Myth and Metaphor* (Oxford, 2000) 111-125.
- Winkel, Lydia E., en Hans de Vries, *De ondergrondse pers 1940 – 1945* (Amsterdam 1989).
- Winkel, Lydia E. en Rinus Ferdinandusse, *Het ondergrondse Vrij Nederland: de belangrijkste nummers en bladzijden van het illegale verzetsblad uit de jaren 1940-1945* (Baarn 1970).
- Wolf, Ruth S., *Het woord als wapen: keur uit de Nederlandse ondergrondse pers 1940—1945* (Den Haag 1952).

Kranten

De volgende kranten zijn in deze studie gebruikt: De auteur bleef doorgaans anoniem.

Het Parool

Uitgaves van: 25 februari 1941, 4 maart 1941, 10 juli 1941, 17 februari 1943 en 19 juni 1944.

Nieuwsbrief van Pieter 't Hoen

Uitgaves van: 25 juli 1940 en 31 juli 1940. Deze zijn allebei geschreven door Frans Goedhart onder zijn schuilnaam Pieter 't Hoen.

Trouw

Uitgaves van: 19 maart 1943 en juni 1944.

Vrij Nederland

Uitgaves van 31 augustus 1940, 19 maart 1941, 8 januari 1942, 19 augustus 1942, 21 februari 1943 en 8 juni 1944.

De Waarheid

Uitgaves van: 23 november 1940, 7 december 1940, 7 maart 1941, 10 oktober 1942, 30 januari 1943, 10 juni 1944 en 14 juni 1944.